

Aedicula, edykula, edykuł

w starożytności rodzaj kaplicy z frontonem wspartym na kolumnach bądź pilastrach, później także nisza w wewnętrznej ścianie budynku czy obramienie drzwi, składające się z filarów lub kolumn podpierających fronton. W sztuce średniowiecznej i nowożytnej aedicula to miniaturowy model budynku prezentowany przez fundatora. W sztuce polskiej aedicule występowały także jako sterczyny w attykach renesansowych.

Akroterion

naszczytnik, dekoracyjny element figuralny albo ornamentalny z kamienia, terakoty lub brązu, umieszczany na wierzchołku i bocznych narożnikach frontonu antycznej świątyni greckiej i rzymskiej. Akroterion był powszechnie stosowany w architekturze antycznej, a także w architekturze doń nawiązującej.

Akroterion ze świątyni Asklepiosa w Epidauros

Antependium, antepedium

część stałego ołtarza w świątyni chrześcijańskiej w formie tkaniny lub drewnianej bądź metalowej płyty zakrywającej podstawę ołtarza. Zwykle jest bogato dekorowane i przedstawia sceny z życia Chrystusa, Marii lub świętego, któremu poświęcony został ołtarz. Słynne jest złote antependium z Bazylei (1020).

Architrav, epistyl, nadslupie

w architekturze klasycznej i do niej nawiązującej najniższy i najważniejszy człon belkowania, w postaci belki spoczywającej na głowicach kolumn, filarów czy pilastrów. Architrav podtrzymuje fryz i gzyms, razem z nimi tworząc belkowanie. Występuje we wszystkich porządkach architektonicznych, ale w zależności od stylu ma odmienne kształty.

Archiwołta

profilowany lub pokryty ornamentem dekoracyjny łuk na czole arkady w otworach drzwi, bram, okien itp., zasłaniający krzywiznę łuku pełniącego funkcję konstrukcyjną. Archiwołta jest ułożona z ozdobnej cegły, wykuta w kamieniu lub wykonana w stiuku czy tynku. Jest stosowana w architekturze od starożytności do dziś.

Arkadowy fryz, arkatura

w architekturze ornament ciągły w formie fryzu złożonego z małych arkadek ułożonych szeregowo. Arkadowy fryz umieszczany był na zewnętrznych ścianach budynku, pod okapem. Charakterystyczny dla stylu przedromańskiego i romańskiego.

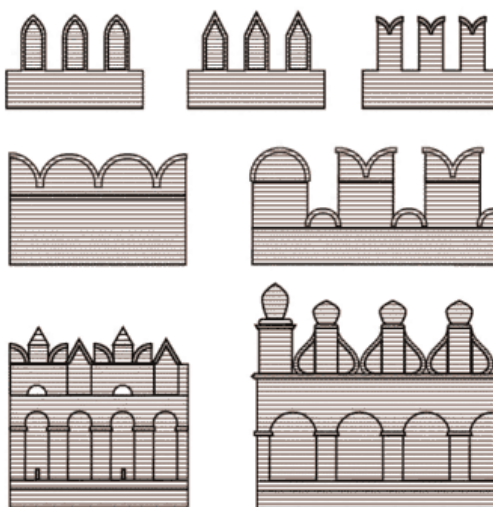
Atrybut

w ikonografii przedmiot lub symbol ściśle związany z życiem i działalnością postaci, dodawany do jej przedstawień jako znak rozpoznawczy umożliwiający identyfikację. Atrybuty występują pojedynczo (gdy dany atrybut przysługuje tylko jednej postaci, co jest rzadkością) lub w zespołach (gdy przysługuje wielu postaciom), np. łuk jest atrybutem Akteona, Artemidy, Herkulesa, Erosa, Meleagra i in., lew - św. Hieronima, Ignacego, Marka Ewangelisty, Tekli, Wita, kamień - Filipa, Hieronima, Macieja, Szczepana, Tadeusza i Tomasza.

Atrybuty występowały już w okresie antyku, np. w sztuce greckiej skrzydła u nóg były atrybutem Hermesa, koturny - Melpomeny, sowa - Ateny, beczka - Dionizosa, maczuga - Herkulesa. Szczególną rolę atrybuty odgrywały w sztuce chrześcijańskiej, zwł. średniowiecznej. Przykłady atrybutów chrześcijańskich świętych: płonący dom - Florian, organy - Cecylia, łuk - Sebastian, dzwonek - Antoni Pustelnik, koło - Katarzyna, odcięte piersi na tacy - Agata, miska z oczami - Łucja, ucięta głowa - Wojciech.

Attyka

pas muru w postaci balustrady, ścianki czy rzędu sterczyn, zbudowany ponad gzymsem budowli. Attyka wieńczy budynek, zasłania dach i pełni funkcję zapory przeciwogniowej. Pojawiła się w architekturze antycznej, rzadka w średniowieczu. Rozpowszechniona od renesansu, zwłaszcza w Europie środkowej (Polska, Czechy, Węgry), kiedy to wykształcił się specyficzny typ tzw. attyki polskiej, bogato zdobionej ślepymi arkadami, pilastrami, zębami, maszkaronami czy hermami i wolutami. Była stosowana gł. na budynkach świeckich (kamienice, zamki, ratusze), w budownictwie sakralnym występowała na synagogach, rzadsza w kościołach.

Attyki

Balustrada

ażurowa ścianka składająca się z tralek osadzonych na cokole i połączonych od góry poręczą. Stosowana jako ogrodzenie, ozdobne zabezpieczenie schodów, balkonów czy mostów, używana do podziału wnętrza kościoła lub pałacu i jako dekoracyjne zwieńczenie budynku zasłaniające dach (rodzaj attyki). Wykonywana z kamienia, drewna, metalu albo betonu.

Znana od starożytności do dziś, przybierała formy stylistyczne danego czasu.

Prezbiterium

część przeznaczona dla duchowieństwa w świątyniach chrześcijańskich, mieszcząca ołtarz główny, stalle, czasem również tron biskupi. Prezbiterium było sytuowane na przedłużeniu nawy głównej, skierowane ku wschodowi w związku z orientowaniem świątyń.

Czasami od części kościoła dla wiernych prezbiterium jest oddzielone lekkim podwyższeniem, balustradą i łukiem tęczowym. Niekiedy kościoły romańskie były dwuchórowe, tzn. posiadały dwa prezbiteria - od wschodu i zachodu.

Belkowanie

zespół belek ułożonych w jednej płaszczyźnie, zwykle równoległe do siebie (stropy, mosty). W architekturze antycznej - górna część porządku architektonicznego obejmująca architrav, fryz i gzyms.

Biforium

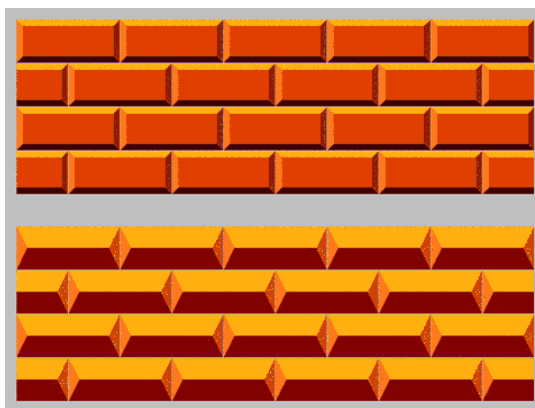
w architekturze romańskiej i gotyckiej okno arkadowe z podziałem na dwie części (triforium na trzy), gdzie elementem dzielącym jest kolumnienka lub filarek.

Blanki, krenelaż

w średniowiecznej architekturze obronnej regularnie rozmieszczone zęby na przemian z prześwitami, stanowiące zwieńczenie murów i baszt. Były osłoną dla strzelających łuczników. Rozwój broni palnej wyeliminował prześwity.

Boniowanie

dekoracyjne wykańczanie zewnętrznych powierzchni muru (całej elewacji lub tylko fragmentów, np. cokoły, naroża). Polega na ścięciu pod pewnym kątem krawędzi poszczególnych, licujących mur, płyt kamiennych, ciosów i innych elementów konstrukcyjnych (rzadziej tynków).

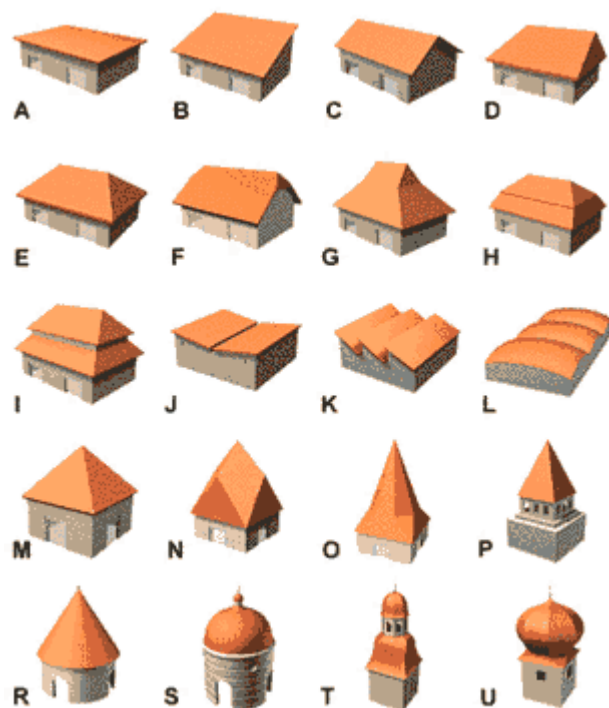
Rodzaje boniowania

Chór muzyczny

balkon we wnętrzu kościoła przeznaczony dla śpiewaków i instrumentów muzycznych (głównie organy), najczęściej usytuowany nad kruchtą lub głównym wejściem, od strony nawy oddzielony parapetem.

Cokół

najniższy nadziemny element architektoniczny (kolumna, filar, portal) budynku lub budowli wysunięty do przodu, bądź cofnięty w stosunku do wyższych części. Stanowiący podstawę konstrukcyjną lub pełni funkcję zdobniczą. Stosowany jest w architekturze od czasów rzymskich, stopniowo traci znaczenie konstrukcyjne, stając się elementem dekoracyjnym.

Rodzaje dachów: A - płaski, B - jednospadowy, C - dwuspadowy, D - trójspadowy, E - czterospadowy, F - naczółkowy, G - półszczytowy, H - mansardowy, I - uskokowy, J - wklęsły, K - pilasty, L - dwukrzywiznowy, M - namiotowy, N - rombowy, O - hełm ośmiokątny(wieżowy), P - wieżowy, R - stożkowy, S - kopulasty.

Czolganka, żabka

gotycki detal architektoniczny w kształcie zwiniętych liści umieszczonych jeden za drugim na gzymsach, głowicach kolumn, krawędziach szczytów i zwieńczeniach portali.

Dźwigar

element konstrukcyjny w kształcie belki działający na zginanie, wykonany z teowników, dwuteowników, ceowników (dźwigar pojedynczy) oraz z blachownicy lub kratownicy (dźwigar złożony), niekiedy na dźwigary stosuje się również cegły, drewno, żelbeton, strunobeton i inne.

W zależności od przeznaczenia stosowane są dźwigary: stropowe, mostowe, suwnicowe itp.

Empora

galeria, trybuna lub balkon, otwarte do wnętrza budowli, wsparte na kolumnach, filarach, bądź wspornikach. W architekturze kościelnej galeria np. nad nawami bocznymi, stosowana w celu zwiększenia liczby uczestników nabożeństwa lub wydzielenia określonej ich grupy (dworu, zakonników).

Czasami wielokondygnacyjna i zazwyczaj otwarta do wnętrza arkadami, empora muzyczna mieści organy.

Faseta

w architekturze zaokrąglony narożnik między ścianą a sufitem, często zdobiony stiukiem.

Feston, girlanda

element dekoracyjny w formie podwieszono po bokach pęku kwiatów czy owoców (wówczas zwany girlandą) lub fragmentu tkaniny upiętej guzami. Zapoczątkowany w Grecji w III w. p.n.e. jako symbol kultu płodów ziemi, stosowany w różnych dziedzinach sztuki i technikach artystycznych, zarówno w antyku, jak i renesansie, okresie klasycyzmu i empiru.

Filar

w budownictwie pionowa podpora lub przypora konstrukcji nośnej budynku, wykonana z kamienia, cegły lub betonu, o przekroju poprzecznym, wielobocznym (najczęściej cztero- lub ośmiobocznym) lub okrągłym.

Filar stosowany jest w budownictwie od czasów starożytnych do chwili obecnej, szczególne znaczenie zyskał w architekturze romańskiej i gotyckiej, zwłaszcza w budowlach sakralnych.

Również pionowa podpora prześel mostu, wiaduktu, estakady itp. wykonywana głównie z betonu (rzadziej z kamienia), o przekroju poprzecznym okrągłym lub owalnym. Filary mostów rzecznych zaopatrzone są w izbicę, zamocowaną u podstawy od strony naporu wód, służącą do rozbijania kry i naporowej fali powodziowej.

Fresk

(w języku włoskim al fresco - na świeżo), technika malarstwa ściennego w której maluje się bezpośrednio na mokrej ścianie z warstwą zaprawy wapiennej. W trakcie wysychania pigmenty rozpuszczone w wodzie wiążą się z zaprawą pełniącą rolę spoiwa. Fresk może być wykonany tylko na świeżym tynku, toteż jego wierzchnią warstwę nakłada się jedynie na taką powierzchnię, która może być namalowana w ciągu 1 dnia. Projekt powstaje w skali 1:1 na kartonie i jest odciskany partiami na ścianie. Fresk charakteryzuje się wielowiekową trwałością, był stosowany w starożytności i średniowieczu a szczególnie popularny w okresie renesansu.

Najwybitniejszymi twórcami byli Masaccio, Rafael, Michał Anioł.

Fronton

element architektoniczny w formie trójkątnego szczytu będący zwieńczeniem fasady budynku o dwuspadowym dachu. Fronton stosowany jest również jako dekoracyjne zwieńczenie obramień okiennych i drzwiowych, portali, ołtarzy itp.

W starożytnej Grecji frontony były elementem bardzo popularnym w klasycznych świątyniach. W architekturze barokowej obok frontonu klasycznego (trójkątnego) występowały także półowalne, załamane u góry, przerywane i wylamywane.

Fryz

1) w architekturze pozioma część belkowania w porządkach klasycznych między architrawem a gzymsem. W porządku doryckim składa się z tryglifów i metop. W porządkach jońskim i korynckim jest gładka lub ozdobiona motywami figuralnymi albo roślinnymi.

2) poziomy pas dekoracyjny w architekturze, jak też w malarstwie, grafice czy rzemiośle artystycznym. Dekoracja fryzem zależna od stylu.

Gomółka

szybka okrągła lub wieloboczna, łączona w tafle za pomocą ramek ołowianych, stosowana w XVI i XVII w.

Groteska

w sztuce: ornament dekoracyjny z motywem roślinnym, splecionym z fantastycznymi wyobrażeniami ludzi i zwierząt, wywodzący się z antyku, rozpowszechniony w okresie odrodzenia (renesans).

Gurt

łuk przyporowy z cegły lub kamienia wsparty na dwóch słupach, podtrzymujący i wzmacniający sklepienie budowli.

Kariatyda

(z języka greckiego), posąg kobiety, stanowiący podporę architektoniczną (zamiast kolumny), dźwigający na głowie belkowanie, balkon i tym podobne elementy architektoniczne. Kariatydy stosowane były w greckiej architekturze starożytnej, a szczególnie w budowlach stylu jońskiego.

Najsłynniejsze kariatydy są w Erechtejonie na ateńskiej Akropolis oraz w skarbcach Knidyjczyków i Syfnijszyków w Delfach. Odmianą kariatydy jest kanefora. Kariatydy stosowane są również w architekturze nowożytnej.

Kaseton, skrzyniec

czworoboczne lub wieloboczne (niekiedy też owalne lub okrągłe) wgłębienie rzeźbione w drewnie, kamieniu, stiuku lub tynku, pierwotnie związane z konstrukcją kamiennych stropów belkowych, później element dekora-

cyjny stropów, sklepień i kopuł. Spotyka się również kasetony pozorne - malowane na gładkiej płaszczyźnie stropu.

W Polsce najbardziej znane i najcenniejsze pod względem artystycznym kasetony znajdują się w Zamku Królewskim na Wawelu w Krakowie.

Kolumna

jedna z podstawowych i najstarszych podpór w architekturze, podtrzymująca ciężar belkowania, stropu itp. Składa się z 3 części: głowicy, trzonu i bazy. Wykonywana z różnych materiałów (najczęściej kamienna), w przekroju kolista.

Stosowana w starożytności - Egipt, Persja, Grecja, w której proporcje kolumny ściśle określano modulem w obrębie porządków architektonicznych: np. w doryckim (bez bazy, o przysadzistych proporcjach), jońskim (smukłe, żłobkowane). W Rzymie kolumny tzw. toskańskie i kompozytowe. Kolumny romańskie (płaskorzeźbione o polichromowanych trzonach), kolumny gotyckie (komponowane w wiązki wokół filaru). Kolumny renesansowe, barokowe i klasycystyczne jako punkt odniesienia miały starożytne kolumny greckie.

Koncha

sklepienie niszy lub absydy w kształcie połowy kopuły, przypominające otwartą muszlę małża. Również naczynie w kształcie muszli.

Konfesja

podziemne pomieszczenie ulokowane poniżej ołtarza, mieszczące relikwie. Także architektoniczna konstrukcja w formie baldachimu ponad grobem, np. konfesja w bazylice Św. Piotra w Rzymie i konfesja św. Stanisława w katedrze na Wawelu.

Konsola

1) detal architektoniczny, wspornik gzymsu, balkonu, popiersia, zegara, wazonu, wykonywana z kamienia, drewna, metalu w kształcie woluty.

2) stół przyścienny umieszczany zazwyczaj pod lustrem pomiędzy oknami. Stanowił często podstawę pod zegar. Popularny w XVIII i XIX w.

Krużganek, krużganki

otwarty korytarz ostrołukowy lub arkadowy (arkada), najczęściej od strony dziedzińca, przykryty stropem lub sklepieniem. Pełnił funkcję komunikacyjną wzdłuż kondygnacji.

Krypta

część kościoła poniżej podłogi, podziemna, zwykle zawiera groby lub relikwie. Stosowana w architekturze starochrześcijańskiej i romańskiej, zaniechana w okresie gotyku.

Latarnia

okrągła lub wieloboczna wieżyczka nad dachem lub kopułą, z gęsto rozmieszczonymi oknami, zwieńczona osobnym hełmem, oświetlająca wnętrze od góry. Znana od średniowiecza. Od renesansu stosowano latarnie powszechnie w budowlach kopułowych i na dachach mniejszych kościołów i kaplic.

Lizena

1) w architekturze romańskiej pionowo przebiegający i prosto ukształtowany, niewielki występ muru, czasem stanowiący jego wzmocnienie.

2) w architekturze renesansowej (renesans) i późniejszej każdy dekoracyjny pionowy występ przypominający pilaster, lecz bez bazy i głowicy. Służy głównie jako element podziału ściany.

Lukarna

okno lub okienko w połaci dachowej, często owalne lub okrągłe o ozdobnym obramieniu, oświetlające poddasze.

Znana od okresu gotyku, stała się charakterystycznym elementem architektury pałacowej i kamienic w okresie baroku i rokoka.

Łuk

element konstrukcyjny lub dekoracyjny, zakrzywiony i podparty na obu końcach. Łuki dekoracyjne występują głównie na tle murów i są wykonywane w stiuku lub tynku. Łuki konstrukcyjne stosuje się w sklepieniach, do przykrywania wszelkiego typu otworów, jako przęsła mostów, wiaduktów itp. Ich zadaniem jest przeniesienie na podpory boczne ciężaru własnego i dźwiganego.

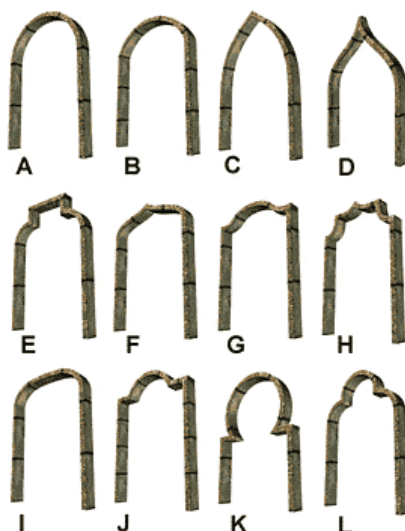
W przeciwieństwie do belki, łuk oprócz reakcji pionowych doznaje również w miejscach podparcia reakcji poziomych, zwanych rozporem łuku. Przy obciążeniu pionowym i przy odpowiednio dobranych wymiarach w łukach mogą występować tylko naprężenia ściskające, dzięki czemu można konstruować łuki nie spajane w miejscach styku z elementami. Łuki konstrukcyjne wykonywano dawniej głównie z kamienia lub cegły, obecnie stosuje się konstrukcje stalowe i żelbetowe.

Łuk składa się z 2 ramion, które rozdziela kliniec szczytowy - zwornik (spotykany w łukach kamiennych i ceglanych). Dolna płaszczyzna każdego ramienia zakryta w głębi muru, nosi nazwę nasady, powierzchnie boczne są zwane czołami, powierzchnia górna - grzbietem, dolna podłuczem. Naroże między grzbietem a pionową ścianą nazywa się pachą. Szerokość łuku na wysokości nasad jest jego rozpiętością, odległość między linią łączącą nasady a punktem szczytowym linii podłucza - wysokością łuku (strzałką).

Ze względu na wysokość strzałki łuki dzieli się najogólniej na: podwyższone (o strzałce większej niż połowa rozpiętości) i obniżone (o strzałce mniejszej niż połowa rozpiętości); łuki o strzałce równej połowie rozpiętości nazywa się łukami pełnymi; łuki, które są przedłużone poziomymi odcinkami prostymi - nadwieszonymi; łuki o nasadach leżących na różnych wysokościach są nazywane łukami wspiętymi (wzniesionymi).

Ze względu na kształt łuki dzieli się na: łuki będące odcinkami 1 okręgu (łuk pełny pełny podwyższony, odcinkowy i podkowiasty), łuki złożone z odcinków 2 lub więcej okręgów albo z krótkich odcinków prostej (łuk ostry, czteroodcinkowy, Tudora, koszowy, dwuramienny, trójlistny, trójlistny krzyżowy, czterolistny, pięciolistny wachlarzowy, wklęsło-wypukły, wklęsło-wypukły z uskokiem, wklęsło-wypukły ostry, dzwonowaty, w ośli grzbiet, kokosznikowy, cebulasty, kotarowy), łuki nie będące odcinkami obwodu kół (eliptyczny, paraboliczny), łuki złożone głównie z odcinków prostych (zygzakowaty, schodkowy).

Łuki były znane w starożytnym Egipcie, Mezopotamii, Grecji, ostatecznie wykształciły się w Etrurii i Rzymie. Największe znaczenie miał łuk pełny (sztuka rzymska, chrześcijańska, bizantyjska, romańska), dla architektury islamu typowy był łuk podkowiasty, trój-, cztero- i wielolistny, wielkie znaczenie miało w okresie gotyckim wprowadzenie łuku ostrego; w architekturze nowożytnej powrócono do łuku pełnego, stosując przy tym, czasami (zwłaszcza w okresie baroku i rokoka), inne kształty (np. łuk spłaszczony, odcinkowy, koszowy).

Rodzaje łuków: A - półkolisty, B - odcinkowy, C - ostry, D - „ośli grzbiet”, E - dwuramienny, F - Tudorów, G - wklęsłowypukły, H - kotarowy, I - koszowy, J - nadwieszony, K - podkowiasty, L - trójlistny.

Maswerk

dekoracyjny podział okna w budowlu gotyckiej. Maswerk składał się z elementów geometrycznych wykonanych w cegle lub kamieniu (koła, odcinki koła, stylizowane liście, "rybie pęcherze"). Maswerki stosowano do wypełniania otworów okiennych, rozet, balustrad i in. elementów architektonicznych, był też spotykany jako motyw dekoracyjny w rzemiośle artystycznym, np. złotnictwie, meblarstwie

Meander

ornament ciągły w postaci linii załamującej się w prostokątne, rytmicznie powtarzane układy. Istnieje wiele odmian meandrów. Najstarsze meandry powstały w kręgu kultury naddunajskiej. Na terenie Grecji od czasów archaicznych. Nazwa wywodzi się od rzeki Meander w Jonii (Azja Mniejsza), która płynęła zakolami.

Mozaika

dekoracyjna technika malarska, polegająca na układaniu wzorów z kolorowych kamyczków, kawałków szkła, ceramiki na odpowiednim podłożu (świeża zaprawa). Mozaika odznacza się dużą trwałością. Znana już na starożytnym Wschodzie (III tysiąclecie p.n.e. - Uruk). Dopiero kultura grecka i rzymska przyniosły rozwój sztuki mozaiki (posadzki, rzadziej ściany, niekiedy nawierzchnie placów i fasady domów). Mozaiki greckie wykonywano najczęściej z kamyków o naturalnych kształtach, mozaiki rzymskie z kostek przylegających ściśle do siebie.

W technice mozaiki wykonywano tak kompozycje figuralne, jak i ornamenty. Tematykę czerpano najczęściej z greckiego i rzymskiego malarstwa. Największe zespoły mozaik greckich odnaleziono na Delos, w Olincie, w Pelli. Mozaiki rzymskie zachowały się w Pompejach, Ostii i miastach północnej Afryki.

W okresie starochrześcijańskim mozaiki stosowano bardzo często do ozdoby kościołów (Santa Maria Maggiore, Santa Constanza w Rzymie), Baptysterium Ortodoksów, grobowca Galli Placydii w Rawennie. W kręgu sztuki bizantyjskiej - Hagia Sophia w Konstantynopolu, San Vitale w Rawennie, kościoły w Salonikach, Cefalù, Palermo, Monreale na Sycylii, w Kijowie.

Naos

(z języka greckiego - izba), główne pomieszczenie w klasycznej świątyni greckiej, w którym stał posąg bóstwa otaczany czcią. W dużych świątyniach naos był dzielony na 3 nawy. W starożytnej świątyni rzymskiej odpowiednikiem naosa była cella.

W architekturze bizantyjskiej naosem nazywano środkową część kościoła na planie centralnym przeznaczoną do czynności liturgicznych.

Nawa

w architekturze sakralnej część wnętrza pomiędzy prezbiterium i kruchtą przeznaczona dla wiernych, wydzielona ścianą lub kolumnami. Wnętrza kościelne mogą być jednonawowe, dwunawowe (rzadko), trójnawowe (najczęściej), a także składające się z pięciu i siedmiu naw (sporadycznie). Główną nawą nazywana jest nawa środkowa. Prostopadle do niej umieszczona jest nawa poprzeczna (transept). Stosunek wysokości naw bocznych do nawy głównej decyduje o typie kościoła (bazylika, hala, pseudobazylika).

Obejście, ambit

w kościele wąskie przejście obiegające prezbiterium, oddzielone arkadami lub murem. Charakterystyczny element w architekturze kościołów romańskich (zwłaszcza pielgrzymkowych), a następnie gotyckich (gotyk). Do obejścia przylegał wieniec kaplic (tzw. kaplice promieniste).

Oculus

okrągłe okno, zazwyczaj przeszkłone, bez ozdobnego obramienia, umieszczone w szczycie kopuły lub na ścianie i przepuszczające do wnętrza światło i powietrze.

Okno

otwór w ścianie wprowadzający światło i umożliwiający wietrzenie wnętrza. Najstarsze okna miały kształt niewielkiej szczeliny w murze. Okna potem stały się większe.

W starożytnym Rzymie, odkad wprowadzono szklenie, okna były obudowane (węgary, parapet, nadproże). Wstawiona w otwór okienny nieruchoma rama drewniana lub metalowa nazywana jest ościeżnicą lub futryną, ruchome ramy wewnętrzne, które mogą być podzielone elementami pionowymi i poziomymi to skrzydła wypełnione taflami szklanymi, a dawniej błoną, alabastrem, pergaminem. W zależności od liczby skrzydeł odróżniamy okna jedno-, dwu- i trójskrzydłowe (czyli weneckie). W architekturze rzymskiej okna dopasowywano kształtem łukowym do formy sklepienia.

W architekturze rzymskiej (romańska sztuka) stosowano tzw. przeźrocza, często osłaniane błonami, wykonane z pergaminu, woskowanego płótna lub rogu. W większych budowlach wprowadzono otwory okienne dzielone (maswerk).

W gotyku, dzięki szkieletowej konstrukcji monumentalnych budowli (monumentalizm), stało się możliwe znaczne zwiększenie powierzchni okien, których szczyty były sklepione ostrołukowo, a płaszczyzny wypełnione często kunsztownymi witrażami. W okresie tym w kościołach na skrajnych ścianach transeptu umieszczano okno różycowe, również wypełnione witrażami.

W czasach renesansu wprowadzono okna prostokątne, na zewnątrz bogato dekorowane gzymsami, pilastrami, balustradami, elementami rzeźbiarskimi. W baroku rytm i układ okien wpływał w dużym stopniu na kompozycję elewacji budowli.

XIX i XX w. przyniósł znaczne powiększenie powierzchni okna. Niekiedy pojawiają się całe ściany szklane spełniające rolę jednego wielkiego okna.

Ołtarz

pojęcie znane we wszystkich rozwiniętych religiach - miejsce składania ofiar rytualnych. Najstarsze znane formy ołtarzy to kopce usypywane z ziemi, naturalne skały lub małe jaskinie.

W starożytnym Egipcie ołtarze przybrały formę płyty lub stołu, ustawiane były przy grobach lub na dziedzińcach świątyni. Żydzi stosowali w starożytności dwa rodzaje ołtarzy: całopalne, sytuowane na placach przed świątyniami oraz bogato zdobione ołtarze kadzielne, które znajdowały się wewnątrz budowli sakralnych. W starożytnej Grecji i Rzymie ołtarze przybierały bardzo zróżnicowane kształty i rozmiary, budowano je w świątyniach, miejscach publicznych, świętych gajach przy źródłach.

W religiach chrześcijańskich ołtarze to miejsce modlitwy kapłana i ofiary mszy św. (liturgia). Najstarsze znane formy ołtarzy chrześcijańskich to stoły i tumbki. Od V w. we Włoszech zaczęto budować ołtarze w kształcie sarkofagów, zazwyczaj zwieńczonych cyborium. W płytę wierzchnią zwaną mensą, często wmurowywano relikwie świętego. W XI w. zaczęły pojawiać się ołtarze wzbogacone rzeźbioną lub malowaną nastawą (retabulum).

W gotyku rozpowszechniły się ołtarze szafiaste - początkowo jako tryptyki, a następnie pentaptyki. Dla renesansu charakterystyczne były ołtarze przyściennie o wielopiętrowej kompozycji architektonicznej. Forma ta została rozwinięta w okresie baroku i wzbogacona dekoracją rzeźbiarską, projektowano też ołtarze baldachimowe. W XVIII w., w dobie rokoka, ołtarze utraciły dotychczasowy monumentalizm, nabrały lekkości dzięki ażurowym formom, jasnej kolorystyce i obfitym złoceniom.

W kościołach wyróżniamy: ołtarz główny umieszczony w prezbiterium i ołtarze boczne rozmieszczone w kaplicach i nawach.

Ornament, obiegnik

motyw zdobniczy, pojedynczy lub powtarzający się regularnie w określonym rytmie. Służy do podnoszenia walorów estetycznych przedmiotów, w architekturze pomaga wyróżniać poszczególne człony budowli lub optycznie podkreślać ich strukturę. Ornament jest znany od początków twórczości artystycznej.

Podstawową cechą ornamentu jest jego nierealistyczny, a najczęściej całkowicie abstrakcyjny charakter. Motyw ornamentalny powstaje zazwyczaj poprzez mocną stylizację realnie istniejącej formy, która dzięki wielokrotnemu powtórzeniu i uszeregowaniu traci swój indywidualny charakter. Motywy ornamentów mogą być geometryczne, roślinne, zwierzęce, ale również występują w nich postaci ludzkie lub znaki symboliczno-magiczne.

Formy plastyczne ornamentów są łatwo zapożyczane i przyswajane przez różne dziedziny sztuki, a zarazem swoiste dla danej epoki. Mogą służyć do określania stylu, a nawet datowania przedmiotów. Ze względu na spo-

sób wykonania ornamenty można podzielić na reliefowe (np. rzeźbione ryty wykuwane) lub płaszczyznowe płaskie (malowane, rysowane, inkrustowane, intarsjowane).

W starożytnym Egipcie znane były ornamentalne motywy lotosu, palmy, papirusu. Dla sztuki antycznej charakterystyczne są ornamenty geometryczne (meander). W średniowieczu często stosowano ornamenty w formie plecionki lub stylizowanych kwiatów, ale są też znane średniowieczne ornamenty geometryczne (maswerk) i fantastyczne (chimera).

W renesansie często stosowano ornamenty zapożyczone ze starożytności. W baroku najczęściej stosowano ornamenty roślinne (splcione liście, girlandy owoców). Twórcy neoklasycyści znowu chętnie sięgali do wzorów starożytnych, dopiero w okresie secesji wytworzył się nowy, oryginalny ornament roślinny o płynnych kształtach, obecnie stosowane są niemal wszystkie rodzaje ornamentów.

Panneau

(z języka francuskiego - "płaszczyzna"), wklęsła lub wypukła płycina pokryta płaskorzeźbą, ozdobną tkaniną lub malowidłem, zazwyczaj w ozdobnym obramieniu. Panneau stanowiły charakterystyczny element dekoracji wnętrz w okresie baroku i rokoka.

Panoplia

1) motyw dekoracyjny złożony z fragmentów uzbrojenia (tarcz, mieczy, włóczni, zbroi, hełmów itp.), które symetrycznie ułożone są po obu stronach centralnego elementu (zwykle o charakterze pionowym). Panoplie wykonywano jako rzeźby pełne lub reliefy na prostokątnej płaszczyźnie.

Wywodzą się od antycznego tropajonu (trophaeum), symbolicznego znaku zwycięstwa. Występowały często w sztuce rzymskiej. Również rozpowszechniony motyw zdobniczy w sztuce nowożytnej.

2) w starożytnej Grecji kompletne wyposażenie ciężko zbrojnego hoplity (piechura), składało się z hełmu, pancerza, nagolenników, miecza, lancy i tarczy obleczonej skórą.

Pendentyw, pendentywa, żagielek

wysklepek w kształcie trójkąta sferycznego umożliwiający przejście od kwadratu podbudowy kopuły do jej kolistej podstawy. Pendentyw jest elementem przejściowym, usytuowanym między grzbietem łuku, którego nasada znajduje się w narożnikach kwadratu, a jego wierzchołkiem, na którym opiera się bęben kopuły.

Geometrycznie pendentyw jest odciętą częścią kulistej powierzchni, której średnica jest przekątną kwadratu podstawy. Pendentyw zastosowano po raz pierwszy w architekturze bizantyjskiej

Pentaptyk

(z języka greckiego pentaptychos - "pięcioczęściowy"),

1) malowidło lub płaskorzeźba zakomponowana na 5 polach z zachowaniem wspólnego programu ikonograficznego.

2) częsta forma tzw. szafiastych ołtarzy późnogotyckich z nastawą opatrzoną 4 skrzydłami.

Pilaster, płaskosłup

element architektoniczny w formie płaskiego występu z lica ściany, posiadający głowicę i trzon, często także bazę i cokół, spełniający funkcję dekoracyjną i konstrukcyjną (wzmocnienie ściany). Trzon pilastra może być żłobkowany lub gładki.

Pilaster występował już w starożytności, gdzie odpowiadał kolumnom określonego porządku architektonicznego. Występuje również w architekturze nowożytnej jako element podziału pionowego płaszczyzny ściany w układzie spiętrzonej (często podwójny) lub w tzw. wielkim porządku architektonicznym. Często występuje jako motyw dekoracyjny.

Odmianą pilastra jest lizena - gładki pas nie posiadający cech określonego porządku architektonicznego.

Pinakiel, fiala

mała wieżyczka umieszczona na filarze przyporowym, charakterystyczna dla architektury gotyckiej (Gotyk), zazwyczaj dekorowana stylizowanymi liśćmi i zwieńczona kwiatonem. Pinakiel występował też jako element zdobniczy w rzemiośle artystycznym (złotnictwo).

Polichromia

(z języka greckiego polýchromos - "wielobarwny"),

- 1) wielobarwna dekoracja rzeźb stosowana powszechnie aż do okresu renesansu.
- 2) malarstwo ścienne i techniki pokrewne, jak: wykładzina z kawałków marmuru, mozaika itp. Stosowana jako dekoracja architektoniczna od starożytności do czasów współczesnych.

Polichromia była bardzo popularna w kościołach wczesnośredniowiecznych, zwłaszcza bizantyjskich i romańskich, niekiedy zdobiła też fasady budowli, np. katedry w Orvieto. W renesansie i baroku polichromowano ściany rezydencji świeckich.

Portal

(z języka łacińskiego porta - "drzwi", "brama"), dekoracyjne obramienie drzwi, ukształtowane z form architektonicznych i rzeźbiarskich. W starożytnej Grecji i Rzymie proste obramienie zwieńczone od góry gzymsem stanowiło portal wokół drzwi z brązu.

W średniowieczu zaczęto budować bardzo okazałe portale kościelne uskokowe, zdobione archiwoltami, kolumnkami i rzeźbionym tympanonem. Stosowano też portale prostokątne o obramieniach z profilowanej, glazurowanej cegły.

Portale renesansowe (renesans) były wzorowane na formach antycznych, w baroku zaczęto stosować portale połączone z balkonem, gzymсами i zdwojonymi kolumnami.

Portal na ul. Kanoniczej w Krakowie.

Porte-fenêtre, portfenetr

(z francuskiego porte - "drzwi", fenêtre - "okno"), okno sięgające do podłogi, oddzielone od niej progiem, zaopatrzone zazwyczaj w zewnętrzną balustradę ochronną. Charakterystyczne dla architektury pałacowej XVIII-XIX w.

Postument, piedestał

podstawa przeznaczona do umieszczenia i wyeksponowania rzeźby lub innego przedmiotu (np. zegara, wazy, kandelabru). Postument może mieć kształt graniastosłupa, konsoli, kolumny itp.

Pruski mur

rodzaj ściany szkieletowej wypełnionej murem z cegły. Jego konstrukcja drewniana jest widoczna, często impregnowana i może być traktowana jako element dekoracyjny. Mur pruski znany jest od średniowiecza.

Stosowany był w budownictwie mieszkalnym i gospodarczym w Europie Północnej, w Anglii, Niemczech, Francji, Holandii. Budowle z muru pruskiego występują też w Polsce, np. zabytkowe zabudowania na Helu.

Przęsło

jednostka podziału pionowego ściany wewnętrznej lub zewnętrznej, określona przez położenie okna lub innych elementów porządku architektonicznego (pilastry, kolumny) bądź segment sklepienia albo stropu. Przęsło oznacza też część zawartą między dwiema podporami, np.: przęsło mostu, wiaduktu.

Przyczółek

1) w architekturze klasycznej i klasycystycznej zwieńczenie, najczęściej trójkątne, fasady budynku, otworów drzwiowych, nisz, okien, niekiedy zdobione rzeźbą. Fronton.

2) skrajna podpora mostu, wiaduktu, estakady itp., budowla podpierająca koniec skrajnego przęsła oraz ograniczająca nasyp doprowadzający drogę kołową lub kolejową.

Przypora

w budownictwie:

1) skarpa, pionowy element konstrukcyjny w postaci filara przyściennego, o ukośnie ściętym lub uskokowym boku zewnętrznym, służący do wzmocnienia ściany budynku lub wolno stojącego muru, oraz przenoszenia ciężaru sklepień budowli na podłoże. Przypora jest typowym elementem architektury gotyckiej (gotyk). Podstawowy element konstrukcji systemu przyporowego.

2) drewniane lub stalowe rusztowanie przylegające do ściany i podparte ukośnie zastrzałami, zabezpieczające ścianę budynku przed zawaleniem.

Przyporowy system

typ konstrukcji szkieletowej stosowany w gotyckiej architekturze sakralnej, umożliwiający zasklepienie znacznych przestrzeni na dużej wysokości. W systemie tym ciężar sklepienia krzyżowo-żebrowego jest częściowo przenoszony na filary międzynawowe, a częściowo na zewnętrzne przypory (skarpy), w czym pośredniczą łuki przyporowe.

Mury nawy głównej tracą funkcje konstrukcyjne i mogą być zastąpione wielkimi oknami (ażur ścienny), cała budowla zaś jest wysoka i smukła. Istniała też uproszczona forma systemu, tzw. konstrukcje filarowo-skarpowe, typowe w XIV w. dla kościołów krakowskich, w których nie budowano łuków przyporowych, a mury nawy głównej opięte były skarpami przebijającymi dachy naw bocznych i łączącymi się z filarami

Relief, płaskorzeźba

trójwymiarowe opracowanie płaszczyzny, jedna z technik rzeźbiarskich wyróżniająca się pozostawieniem tła. Relief wykonywany jest na płycie kamiennej, drewnianej lub metalowej poprzez rzeźbienie, kucie lub odlewanie, w zależności od swej głębokości może być płaski, wypukły, wklęsły. Relief występuje w wielu dziedzinach sztuk plastycznych, najczęściej w architekturze i rzemiośle artystycznym.

Sąd Ostateczny, gotycka płaskorzeźba katedry w Orvieto

Stiuk

masa złożona z zaprawy wapiennej, gipsowej lub wapienno-gipsowej i z kruszywa - pyłu marmurowego lub drobnoziarnistego piasku, używana w rzeźbie i dekoracji architektonicznej od czasów starożytnych. Dekoracje architektoniczne wykonane w tej technice noszą nazwę sztukaterii.

Wilgotny stiuk daje się łatwo barwić na różne kolory. Można go modelować ręcznie lub odlewać w formach (możliwość powielania wzoru). Po wyschnięciu jest szlifowany i polerowany, niekiedy wygładzany na gorąco. Gotowy stiuk jest twardy, ma błyszczącą powierzchnię. Może imitować droższy i trudniejszy w obróbce marmur.

Stiuk był szeroko stosowany przez architektów w starożytnym Rzymie, a następnie w sztuce starochrześcijańskiej, także w sztuce mauretańskiej (np. dekoracje ścian Alhambry w Grenadzie). Znany na terenie Ameryki prekolumbijskiej. Popularny materiał zdobniczy w okresie baroku, rokoka i klasycyzmu.

Supraporta

malowidło lub płaskorzeźba nad drzwiami. Supraporta pojawiła się w pałacach renesansowych, stosowana była także w reprezentacyjnych wnętrzach barokowych, popularna w okresie rokoka i klasycyzmu.

Sygnaturka

najmniejszy z dzwonów kościelnych, umieszczany na wieżyczce nad prezbiterium lub na skrzyżowaniu naw.

Szczeblina, szpros

listwa zamocowana w ramach (okiennych lub drzwiowych) bądź w ościeżnicy, dzieląca skrzydło okienne (drzwiowe), okno stałe lub świetlik na mniejsze pola

Sztukateria

dekoracja wykonana zazwyczaj ze stiuku, często odlewana fragmentami za pomocą szablonu i przymocowywana do podłoża, nierzadko z metalowym lub drewnianym zbrojeniem (np. gzymsy, ornamenty). Sztukaterię znano już w starożytności. W okresie renesansu i baroku stosowana do pokrywania sklepień, gzymsów i fryzów.

Ślemię

Tęcza

w architekturze łuk arkadowy w kościele pomiędzy nawą i prezbiterium, akcentowany dekoracją. W średniowieczu zawierał zazwyczaj belkę z krucyfiksem oraz figurami Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana.

Tondo

obraz lub płaskorzeźba w kształcie koła, często z wizerunkiem Madonny. Forma charakterystyczna dla renesansu włoskiego.

Tralka, balaska

pionowy element balustrady w kształcie profilowanego słupka kamiennego lub drewnianego podtrzymującego poręcz. Ozdobne tralki przybierają często kształt kielicha, wazonu czy wazy i mają bogatą ornamentację.

Transept

nawa poprzeczna w kościele, usytuowana pomiędzy korpusem nawy a prezbiterium (lub absydą). Skrzyżowanie nawy głównej z transeptem zwykle akcentowano kopułą lub wieżą. Niekiedy mogą występować 2 transepty. W wielkich katedrach średniowiecznych kończono czasem jedynie transept i on stanowi obecnie nawę główną świątyni (np. katedra w Sienie).

Triforium, tryforium

(łac. tres, tria = trzy + fores = drzwi, wyjście),

1) w budynkach romantycznych i gotyckich okno lub przeźrocze przedzielone kolumnkami na trzy części i zamknięte potrójną arkadą,

2) w kościołach romańskich i gotyckich galeria mieszcząca się w ścianie wewnętrznej prezbiterium, nad nawami bocznymi otwarta do nawy głównej, znajdująca się między strefą okien, a strefą arkad międzynawowych lub empor, otwarte do wnętrza kościoła przeźrociami trójdzielnymi.

Triforium, kościół św. Mikołaja, Myra, Turcja

Trompa

narożne sklepienie w kształcie odwróconego wycinka stożka, pozwalające na przejście od rzutu czworobocznego do nadbudowy wieloboczej lub kopuły.

Tryptyk

poliptyk składający się z trzech części: nieruchomej środkowej i ruchomych bocznych w formie zamykanych skrzydeł.

Tympanon

1) wewnętrzne pole trójkątnego przyczółka (frontonu), gładkie lub wypełnione rzeźbą (kompozycja symetryczna), ograniczone od dołu belkowaniem, a z boków gzymsem. Charakterystyczny element monumentalnej architektury starożytnej Grecji i Rzymu. Stosowany też w sztuce nowożytnej.

2) w architekturze średniowiecznej (romańskiej i gotyckiej) półokrągłe lub ostrołukowe pole, umieszczone w górnej części portalu ponad nadprożem, wypełnione zwykle dekoracją reliefową (relief).

Kapitel z tympanonem (XIII w.), kaplica Vera Cruz, Segowia, Hiszpania

Uszak

1) typ kobierca tureckiego produkowanego w Uşak (Anatolia, obecnie zachodnia Turcja), utrzymanego w kontrastowych barwach (głównie czerwień i granat, a także błękit, zieleń, żółć i brąz), którego wzór tworzyły rozety z gęstą arabską roślinną w środkowym polu.

2) element dekoracyjny w postaci występów z linii obramienia, służący do zaakcentowania górnych naroży okien i drzwi.

Wirydarz

1) ogród klasztorny na wewnętrznym dziedzińcu, ulokowany najczęściej po południowej stronie korpusu nawowego. Wirydarz, zwany też rajem lub rajskim dworem, otoczony jest krużgankami, jego środek zdobi studnia, fontanna lub dekoracyjne drzewo. Stanowi nieodłączną część zabudowań klasztornych.

2) dawniej niewielki ogród ozdobny, w którym rosły kwiaty, zioła i cieniste drzewa. Wirydarz większych rozmiarów mogły mieścić również stawy rybne i zwierzyńce.

Zwornik

środkowy szczytowy element arkady lub skrzyżowania żeber w sklepieniu gotyckim. Spaja konstrukcję w całość, niekiedy zdobiony jest rzeźbioną dekoracją ornamentalną o motywach roślinnych.